

Kelemen Gábor *Memento vivere – Heller Ágnes*

Aholt filozófusnő társaságában

A nagy gondolkodók életműködéseinek leállása nem jelentí szellemi hatásuk megszűnését, hanem ellenkezőleg, életműükben megtestesült teremtő energiájuk kisugárzása éppen halálukkal kezdhet erősödni és új övezetekre kiterjedni. Heller Ágnes szinte magyar Minervává ívelése 90. születésnapján, az éles elméjű aggok társaságába való rituális belépésének dátumán vette kezdetét. Az erre az alkalomra készült – a róla szóló magyarul eddig közreadott ünnepi kötetek közül a legkiemelkedőbb – Kőbányai János által szerkesztett *Heller Ágnes ünnep* című Festschrift először mutatott rá meggyőzően arra, hogy a kimagasló színvonalú filozofálás Magyarországon immár egyáltalán nemcsak a férfiak tevékenysége. A 32 szerző írását magában foglaló könyv olvasóiban aligha marad kétség afelől, hogy a jelentős nemzetközi visszhangra talált kisszámú magyar férfi filozófiai gondolkodó – Alexander Bernát, Lukács György, Polányi Mihály, Mannheim Károly és Lakatos Imre – mellé immár egy hazai női bölcselő is felzárkózott. E koponyák valamennyien magyar zsidók voltak, ugyanakkor egyikük sem művelt zsidó filozófiát. Heller életének utolsó két évtizedében energikusan gyürkőzött neki e hagyomány megtörésének. Tanulmányok és könyvek utószavai mellett, könyvek sorával – *A zsidó Jézus feltámadása* (2000); *Imbol vagyok. A Genézis könyvének filozófiai értelmezései* (2006); *Sámson. Erősz és Thanatosz a Btrák Könyvében* (2007) – gazdagította a hazai zsidó filozófia termését, egyúttal hozzájárulva a kereszténység zsidó gyökereinek tudatosításához. Valamennyi kötet a Múlt és Jövő Kiadó gondozásában jelent meg.

Heller Ágnes 2019. július 19-én bekövetkezett halála után a magyar és külföldi napi s hetilapok, internetes portálok, Facebook-bejegyzések megannyi helyen idézték fel az emlékét. A világ legnevesebb lapjai, a *New York Times*, a *Guardian*, a *Le Figaro*, a *Le Monde*, a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* s más vezető újságok rendre megadták neki a „világértelmiségnek” kijáró elismerést és tiszteletet. A megemlékezés-dömpingben rengeteg az egyazon tartalmak variálása, ismétlése. A lezárt életművet kritikusan elemző, esszé-iztikusan megformált értékelések megírása időigényesebb feladat. Ráadásul a lektorált, évi négy-hat

alkalommal megjelenő szakfolyóiratokban publikált nekrológok, mint ismert, csak később, sokszor fél vagy egy év elteltével kerülnek ki a nyomdából. E folyóiratok indexelése, könyvtárakba kerülése, kereshetősége és letölthetősége késedelmes. A napilapok és szakfolyóiratok megjelenése közti időszak kedvez a horizonttágítás és friss ingerek nyújtása mellett elkötelezett, s ugyanakkor gyors reagálású, jól időzítésű akciókra képes könyvkiadóknak. A Kossuth kiadói csoport tagjaként működő Noran Libro jól élt az alkalom kínálta lehetőséggel, s Heller halála után 80 nappal elsőként jelentetett meg egy, a filozófusnőre emlékező könyvet. A *Szabadon élni* című emlékkönyvben negyven szerző adott közre írást. Ez a szám nagyobb a Múlt és Jövő kilencvenéves Hellert köszöntő Festschriftje szerzőgárdájánál; terjedelmét, megjelenését tekintve viszont filigránabb a könyv. A két kötet szerzői közül heten adtak közre írást mindkét műben.

A következőkben e hét szerző különböző időben befejezett – néhány hónappal Heller halála előtt, s közvetlenül, kevesebb mint három hónappal Heller halála után – írásait összevetve, arra a kérdésre keresek választ, hogy feltárható-e az elhunyt életét méltató szövegekben a filozófusnő halálával kapcsolatba hozható perspektívamódosulásra utaló jelek. Ezt követően pedig röviden áttekintem az *Ünnep* kötet és a *Szabadon élni* emlékkönyv zsidósággal és Isten-viszonnal kapcsolatos főbb meglátásait.

Ludassy Mária az egyetlen, aki az *Ünnep* kötetben egyetlen szót sem ejt egykori gimnáziumi tanáráról. Tanulmányában semmi sem utal arra, hogy itt voltaképpen egy tisztelgő írásról van szó. Pedig Heller beszél a *Bicikliző majomban* Ludassyról, a Kossuth Zsuzsa Gimnáziumban együtt töltött időkről, ahol Heller az irodalmi önképzőkört vezette, s kijárta, hogy a KISZ-be való belépéstől vonakodó Ludassy lehessen a diákelnök. A *Szabadon élni* kötetben Ludassy – utolsó szemtanúként – időrendi sorrendben, precízen és részletesen ismerteti a történéseket. Kettejük viszonyába bepillantást engednek a Heller utolsó napját leíró sorok: „Az ebéd rossz hangulatban telt, mert Ági bejelentette, hogy programot csinál NEKÜNK, valami jacht-tulajdonosok jönnek értünk. Amikor tilta-

koztam (nem szeretem az esti programokat és az idegenek társaságát), kijelentette, hogy ezek nagyon rendes emberek. Nem tudta elfogadni, hogy azok, akiket ő kedvel, nem feltétlenül keresik egymás társaságát. Felhívtam a figyelmét arra, hogy a 90. születésnapjára készült kötetben éppen erről írtam, Rousseau Malesherbes-hez írt leveleinek elemzése kapcsán: lehet, hogy a szuperszociális Diderot-nak filozófiailag mindenben igaza volt Rousseau-val szemben, kivéve azt, hogy a magányos sétákra vágyó barátot társasági életre akarta kényszeríteni.” Íme a kulcs Ludassy *Ünnepben* közölt példázatának megfejtéséhez. Az eljárás szellemes, de nem feltétlen olvasóbarát.

Gyenge Zoltán, Ludassyhoz hasonlóan, az *Ünnep* kötetben nem nyugtalanította magát azzal, hogy kézenfekvő kapcsolatot keressen tanulmánya és Heller között, habár egy Heller-idézetet választott mottóként. Gyenge naplója, amit a *Szabadon élni* kiadványban közöl, döntően más. A napló egy 2002-es közös németországi utazás elbeszélése. Heller *A zsidó Jézus feltámadása* című könyvének német nyelvű megjelenése okán kapott meghívást harmadmagával Berlinbe és Weimarba. A hivatalos programot követően ők ketten ellátogattak a buchenwaldi koncentrációs táborba, melynek egykor Kertész Imre is a rabja volt. „Ági ragaszkodik ahhoz, hogy kimenjünk – írja Gyenge, hozzátéve –, Ági tagadja, hogy fáradt lenne, ahogy mindig is tagadta. Ha már nagyon fáradt, akkor azt mondja: nem vagyok fáradt, csak álmos.” Gyenge úgy látja, „Ági arca szürke, ahogyan közeledünk, a hely egyre erősebb hatással van”. Mit ad isten, a leszálló ködben csak nehezen találunk vissza a kapuhoz, ami addigra már bezárt. „Köd, szürkeség, ember sehol, a hatalmas tábor hatalmas kapuja láncsal bezárva. Heller Ágneset koncentrációs táborba zárták. [...] És akkor ott elsőként megláttam a szorongást. Ahogy mindig tiltakozott az ellen, hogy fáradt, így a félelem ellen is. [...] Elhiszem, hogy *valamitől* nem félt. De itt éppen a *semmi* volt jelen. [...] És a szorongás félelemmé változott. Amely akkor sem oszlott el teljesen, amikor messziről kulcscsörgés hallatszott, majd feltűnt egy magas német, aki az ő volt, és kinyitotta a kaput.” Gyenge esete világosan példázza az életnek azt az alapvető tragikus immoralitását, hogy lelki-szellemi kapcsolataink mélyülésének, érzelmeink megosztásának gyakran éppen az egyik fél halála az ára és egyszersmind lehetősége.

Bitó László az *Ünnepben* egy Krisna-völgyi látogatásáról tudósítva, melyre Heller Ágnes hívta meg, kitér arra, hogy sokszor próbálta Hellert „meggyőzni, hogy kilencvenhez közeledve ideje lenne lelassulni kicsit, mielőtt tönkredolgozza magát”. Azzal nem számolt, hogy Heller esetleg nem is akar sem szellemileg,

sem fizikailag „lelassulni”. Az írását így zárja: „csak most eszméltem rá [...], hogy számára ez a rengeteg utazás és előadás nem munka, mert Heller Ágnes, a filozófus, nemcsak a gondolkodó ember, a homo sapiens legmagasabb rendű képviselője, hanem a homo ludens is.” Bitó a *Szabadon élni* kötetbeli dolgozatában szisztematikusan áttekinti Heller utolsó óráinak eseményeit. „Az utolsó órák ismeretében – írja – arra jutottam, és ma már biztosra veszem: azzal a tudattal ment a vízbe, hogy talán megadatik neki, amit jó ideje remélt, hogy élete beteljesülésekor tiszta tudattal ér el a halál küszöbéhez.” Az úgyszólván halál előtti szindrómát diagnosztizáló, meggyőzően érvelő Bitó azt is elmondja, hogy Heller „ezt a reményét többször is megfogalmazta, hiszen sokat beszélgettünk a jó halálról és az arra való felkészülésről”. Szerinte Heller „többet várt a haláltól, mint hogy az idővel elkerülhetetlenül kifáradó test megalázottságai nélkül, emberi méltóságának birtokában vigye el. Azt remélte, hogy részesülhet az utolsó perceket boldogító halálközeli élményben.” Ez az elgondolás, hogy Heller – eltérően az egész életüket a halálra való felkészülés, a memento mori jegyében élő filozófusoktól – még a haláltól is az élet kiteljesedését várta, azt hiszem, illik hozzá. A filozófia az ő számára aligha jelentett halálra való felkészülést. A Balaton vízébe való utolsó beugrása legalább annyira tekinthető *salto vitalénak* (életugrásnak), mint *salto mortalénak* (halálugrásnak). Az *Ünnep* utolsó írása Kőbányai János interjúja a *Bicikliző majom folytatásához 2011-ben*. Heller itt kijelenti: „Az őregség ellen nincs kifogásom. Az ellen van kifogásom, hogy az életfomámon kelljen változtatni.”

Szelényi Iván az, akinek Heller a legtöbbet köszönheti abban, hogy közel az 50. életévhez állást kapott Ausztráliában, majd az Amerikai Egyesült Államokban. Az *Ünnepben* Szelényi bemutatja 56 éves kapcsolatuk főbb csomópontjait. 1963-tól együtt dolgoztak az MTA Szociológiai Kutatócsoportjában, ahol az eleinte hűvös, de civilizált kapcsolat az évek során barátsággá mélyült. Szelényi mindkét írásában felevenít egy 1974-es év végi találkozást, abból az időből, amikor a két családnak egyaránt kifelé állt a rúdja Magyarországról. (Az antimarxista nézetek terjesztésével vádolt Hellert az 1973-as „filozófusper” következményeként elbocsátották akadémiai állásából, Szelényit pedig 1974-ben le is tartóztatták.) A Nyugatra menni vagy itthon maradni dilemmáján rágódtak. A találkozón Heller férje, „Fehér Feri parancsot nem tűrő hangon azt mondta: »Iván, neked menned kell. Te egyébként is kozmopolita vagy. De mi Ágival a magyar kultúra részei vagyunk, nekünk maradnunk kell...«” Azután 1977-ben Hellerék is elindultak a Szelényi által tört nyugati úton. Az *Ünnepben* Szelényi *Barátság, helycserés támadásokkal* címmel

jellemezte azt a dinamizmust, ahogy – gondolkodásukban és irányultságukban – többnyire fáziseltolódásban voltak egymáshoz képest. Az egyébként aprólékosan kidolgozott írást azzal fejezi be, hogy immár mindketten ugyanabba a csapatba tartoznak. Mindezt a *Szabadon élni* kötetben azzal tetézi, hogy Hellert mintaszerű hazai liberálisnak, sőt a „nemzet liberális lelkiismeretét”-nek nevezi, akinek üresen maradt helyére nincs jelöltje. Szelényi mesterien alkalmazza a kettős nézőpont, a két szemmel látás, a két idegrendrendszer (az izgalmat fokozó szimpatikus és a nyugodt emésztést segítő paraszimpatikus) különböző arányban történő igénybevételének módszerét. Az átfedések és az új szempontok egyensúlyát tartó, a korábbi tanulmányra szervesen épülő nekrológ azt sejteti, hogy a Hellert fenntartás nélkül tisztelő Szelényinek nem maradt a filozófusnővel kapcsolatos befejezetlen érzelmi ügye.

Ugyanez nem mondható el Ungváry Rudolf esetében. Az *Ünnepben* Ungváry annak a mély és széles ideológiai szakadéknak a létrejöttéről és a szakadék leküzdése érdekében tett erőfeszítéseiről ír, mely közte és Heller közt húzódott. Az 1956-os tevékenységéért internálótáborba került Ungváry szabadulása után olvasta Heller Kosztolányit hanyatló erkölcsű polgári írónak bélyegző korabeli könyvét. „Hogy Heller »polgári jellemtelenségről« írt Kosztolányi kapcsán, abba bele sem tudtam igazán gondolni, mert a lélegzetem is elállt. És visszaigazolt minden gyalázatot, amelyet nekem és a többi demokratának el kellett viselni” – írja Ungváry. Ellenérzését csak fokozták Hellernek a „család megszüntetésével” kapcsolatos későbbi nézetei. Teljes elhatárolódása csak az 1970-es évek végén, Vajda Mihállyal való megismerkedése után kezdett enyhülni, amikor felismerte, hogy „igazán kommunistának lenni csak művelten lehet”. Az *Ünnepben* megjelent dolgozat megfogalmazásáig csak egyszer került Hellerrel szemtől szembe. Noha azt írja, hogy jellemfejlődésében „lehet, hogy abban, hogy rátaláljak végre valami olyasmire, ami igazából vagyok, például Heller Ágnes is szerepet játszott”, ám hogy mi ez a „például”, az nem rajzolódik ki a dolgozatban. Sérelmezi, hogy Heller „képes csak úgy odavágni”, amire egy televíziós műsorban való beszélgetésüket hozza fel igazolásként. A műsort magam is láttam, de számomra nem Heller aktív odavágása, hanem Ungvárynak azok a passzívan odavágó gesztusai tűntek fel, mellyel rendre magázta az őt barátságosan tegező filozófusnőt. Heller többszöri próbálkozás után feladta a közvetlenebb hangvétellel való kísérletezést. Igaz, Ungváry megírja: „ez a barátságosság egészen különös – és kicsit zavaró is – nekem”. A dolgozat leadása után azután, életében először, nemcsak szembenézett, de találkozott is Hel-

lerrel. A németországi Herrnhuti Akadémia kettejüket hívta meg egy háromnapos, a magyarországi viszonyokról szóló szimpozionra. A *Szabadon élni* kötetben megjelent írásában Ungváry főként ezzel a találkozással foglalkozik, pontosabban hozzáállása változásának szavakba öntésével küszködik. „Ameddig jutott, az ő érdeme”, nyugtázza Ungváry Hellerről. Úgy tűnik, ugyanez mondható el önnön Hellerrel kapcsolatos beállítódásának változásáról is.

Weiss János az *Ünnepben* Vittorio Hösle német filozófiatörténeti könyvéről ír, egy két évvel korábban keletkezett – az akkor hatvanéves Weisst köszöntő – Heller-szövegre felelve. Weiss a *Levélféle* címet adta „születésnap-baráti vitairat”-nak nevezett írásának. Ez a cím Ady Endre *Levélféle Möricz Zsigmondhoz* című versét, s különösen befejező sorát juttathatja eszünkbe: „Volt egy szent szándékunk: gyönyörűeket írni.” Ahogy a hazatelepült Heller, úgy Weiss számára is, a tartalmi szabadság mellett, fontos a szöveg választékossá, ékesszólóvá és esztétikussá formálása. Weiss vitatja Höslenek azt az elképzelését, mely szerint a német filozófia Németországon kívülre kerülése egyfajta történelmi büntetés – a Mendelssohn óta a német kultúra fölvirágoztatásához is lényegesen hozzájáruló – európai zsidóság kiirtására. Történelmi igazságosságról beszélni valóban korszerűtlen gondolat. (Az igazságtétel lehetőségeinek keresése más kérdés.) Weiss méltatja Heller etikai portrévázlatait, különösen a *Ludwig Feuerbach*ról szólót. Heller Feuerbach nevével játszva (Feuerbach, amely ’tűzpaták’-ot jelent), a fiatalság purgatóriumának hívja a 19. század e nagy filozófusát. „Én ezzel a dolgozattal húszéves korom körül szorosán azonosultam: a filozófia az ifjúság szellemétől »újul meg«. És a hivatalos cenzúra nem is vette észre, hogy itt akár a (hivatalos) marxizmus utáni filozófiára is lehetne gondolni” – írja Weiss a kádári időkre emlékezve. A cenzúra azt sem vette észre, hogy Heller – ellentétben a Feuerbachot szelektíven idéző Marxszal – a világ megváltoztatása mellett ugyanúgy fontosnak tekintette a világ megélését, tehetjük hozzá. Weiss sajnálja, hogy Heller éppen ott hagyta abba gólyáknak szóló filozófiatörténeti tetralógiájának megírását, amikor Feuerbach következett volna. Azóta tudjuk, hogy sajnos végérvényesen. Ezek után nem csoda, hogy a *Szabadon élni* kötetben Weiss „egyik legkedvesebb barátja” feletti gyászára koncentrált. Hellerrel „sok mindenről beszélgettünk, szinte mindenről [...] De egyvalamiről soha: a *halálról*.”

Vajda Mihály, Heller egyik legközelebbi barátja, hatvan éve tartó kapcsolatuk alatt már régebben is közreadott a filozófusnőről megemlékező, munkásságát taglaló dolgozatokat. Az *Ünnepben* lányával, Júliával közösen publikált egy kettejük beszélgetését

tartalmazó dialógust, amelyhez némileg különböző időkben közölt Heller-tanulmányai is diszkurzív hátteret nyújtanak. (Amennyiben aktuális mondanivalóját Vajdának korábbi álláspontjához képest kell megújítania.) A dolgozat felderítésre váró kérdése: „Miről ismerjük meg a zsidót?” A kérdés nem annyira válaszdadásra, mint keresésre inspiráló. A dialógusban Juliként és Misuként szerepelnek. Juli azt az élményét osztja meg, hogy zsidók társaságában – még ha a zsidóságukról egyáltalán nem esik szó köztük – „van valamiféle biztonságérzetem, ami másokkal nincs. Az az érzés, hogy lehet velük a soáról beszélni.” Misu úgy emlékszik, hogy az 1967-es arab–izraeli háború idején kezdett el zsidóságáról beszélni, főként, amikor a Szovjetunió kezdte az arab oldalt támogatni. Fő feladatának a magyar kultúra továbbépítését tekintő Misu a többségi társadalom kirekesztő megnyilvánulásai ellenére sem érzi magát „kivülállónak”. Megesik, hogy éppen azt a magyar kultúrát építi, amit a többségi társadalom alapjában véve elutasít, jegyzi meg. A *Szabadon élni* kötetben Vajda arra kérdésre próbál választ találni, hogy emeritálása után Heller vajon miért települt haza. „Ági beleszeretett a filozófiába (gyanítom, Lukácsba szeretett be, de őt nem választhatta, csak a filozófiát)”, állítja Vajda. Lukács, ellentétben Hellerrel, el sem jutott Amerikába, s a II. világháború után, a Szovjetunióból távozva, amikor választhatott, a magyar kultúrában élést választotta. Vajda azonban másféle magyarázattal áll elő: „Soha nem kérdeztem meg tőle. Bántotta volna: napnál világosabb volt, hogy miatunk, régi (és új) barátai miatt.” Azt viszont megkérdezte, hogy miért emigrált, s a válasz a következő: Heller „úgy gondolta, hogy Feri nem viseli el az itteni viszonyokat, előbb-utóbb börtönben köt ki”.

A *Bicikliző majom folytatásához* 2011-ben Heller beszél egy álmáról, melyben felteszi az ébrenlétben nem feltett kérdéseket. Elhunyt apjától és anyjától s mindkét meghalt férjétől szeretné tudni, hogyan válaszolnának. Bizonyos fontos dolgokat sosem kérdezett meg tőlük. Az ember keveset kérdez a hozzátartozóitól „pedig egyszerű választ kaphatna, de mégsem kérdezi meg”, summázza Heller.

Heller többször elmondta, hogy számára zsidónak, magyarnak, nőnek és filozófusnak lenni identitás, de csak az utóbbi az, ami egyben a hivatása is. Filozófiája személyes és folytathatatlan, fűzte hozzá. Az *Ünnep* több szerzője figyelmet fordított arra a kérdésre, hogy mit jelentett a zsidóság Heller számára, a *Szabadon élni* szerzői viszont alig foglalkoznak ezzel a témával. Údító kivétel e téren a következőképpen megnyilvánuló Agárdi Péter: „Engem személyesen is megérintett, ahogy a zsidó identitását és vallástörténeti, teológiai-bölcseleti műveltségét »kitette« a nyil-

vánosság asztalára.” A holt filozófusnő sok-sok valódi és virtuális csoporthoz, közösséghez és társasághoz tartozott. Van, ami ezekből átmeneti, s vannak invariáns összetevők. Heller zsidósága ez utóbbi, változatlan elemek közé tartozik.

Az Istenhez való viszony kérdése az *Ünnepben* többféle formában felmerül, a Biblia, a soá és az ima tekintetében egyaránt, ám Heller Istennel való kapcsolatáról nincs szó. A *Szabadon élni* kötet egyik szerkesztője, Kassai Zsigmond azt teszi közhírré, hogy „beszélgetéseink során Ágnessel többször érintettük Isten kérdését, s ő többször kinyilvánította, hogy nem hisz Istenben”. Ez a megállapítás azonban nemcsak félreérthető, de ellentmond annak, amit a kötet egy másik szerzője, Gábor György állít. Ő a következőt adja hírül: „Hosszú és meghitt barátság sem volt elegendő ahhoz, hogy kiderüljön: hitt-e Isten létezésében vagy sem? De nem is ezt tartotta fontosnak. Istent nem az érdekli, hogy hiszünk-e benne, hanem az, hogy törekszünk-e betartani a morális parancsolatait – mondta [Heller]”. A *Bicikliző majomban* Heller a következőt beszéli el: „Nem vagyok ateista. Gyermekkoromban megveszekedtem az voltam, azután – ma is annak tartom magam – agnosztikus lettem.” Halála előtt alig két héttel egy Wallenstein Róbertnek adott interjúban pedig az alábbiakat nyilatkozta: „Az ateizmust máma nagy marhaságnak tartom. Épp úgy nem tudom bebizonyítani, hogy Isten létezik vagy sem, mint hogy mire alapoznám a tagadását [...] Az, hogy hiszel-e Istenben, az egy keresetény kérdés.” Hozzátehetem, hogy a protestáns Carl Jung azt hangoztatta, ő nem hisz Istenben, hanem tudja, hogy létezik; „Nem mondhatom, hogy hiszek. Tudok! Megtapasztaltam, hogy megragadott valami, amely erősebb nálam. Valami, amit az emberek Istennek hívnak.” Martin Buber szerint sem a hit, sem pedig a tudás sémája nem alkalmas az Istenről való tapasztalat és az ember Isten iránti szükségletének artikulálására. Kár, hogy Hellert már nem kérdezhajtuk meg arról, hogy az ő – szkeptikus filozófiai módszertanával egybevágó – agnoszticizmusa (ami véletlenül sem azonos az istentagadással) vajon melyik nézethez áll közel.

Heller tétele a mai filozófiák folytathatatlanságáról egyfajta paradox instrukció saját – „válj azzá, ami vagy” – hiteles, személyes filozófiánk kidolgozására. Ez a kidolgozás nem lehetséges kulturális, szellemi, filozófiai örökségünk bizonyos fokú elsajátítása nélkül. Heller életműve ehhez bőven szolgáltat egyéni befogadást kívánó, futószalagon nem sokszorosítható impulzusokat. Ezekkel az ösztönzésekkel felfejthetjük és újravarrhatjuk régi filozófiai ruhánkat, ahogy valaha Heller is tette előbb lukácsi, majd marxi, aztán kierkegaard-i, végül pedig eredeti helleri stílusban.